

PÉTER KATALIN

Werbőczy anyanyelvi fordításainak tanulságai – értelmiségi feladatvállalás a 16. században

I. A fordítások

1. A négy kiadás

Werbőczy István, valamint az általa összeállított törvény- és jogszokásgyűjtemény, általánosan elterjedt nevén Tripartitum, esetleg Decretum a magyarországi múlt legismertebb emlékei közé tartozik.¹ Anyanyelvi fordításaival lényegesen kevesebbet foglalkoztak.² Itt csak a 16. századiakat érintem, két magyar, egy horvát és egy német változatot. Időben első Veres Balázs magyar fordítása volt, ami 1565-ben Debrecenben, Raphael Hoffhalter műhelyében jelent meg először, másodszer 1568-ban, ugyancsak Hoffhalternél, de már valószínűleg Gyulafehérvárott.³ Veres Balázs a mű kiadása idején Bihar vármegye jegyzője és Várad főbírája volt. Életéről ezeken a nyomtatványban elhelyezett adatokon kívül még felekezeti hovatartozását és politikai állásfoglalását ismerjük. Reformátusnak kellett lennie, mert műve előszavában elmondja, hogy munkáját anyagilag a kiadáskor már halott Németi Ferenc tokaji kapitány támogatta. Németi köztudomásúlag a reformátusok nagy pártfogója volt.⁴ Veres politikai orientá-

1 A közelmúltban jelent meg latin–angol kétnyelvű kiadása bevezetővel, igen részletes bibliográfiával. *Stephen Werbőczy: The Customary Law of the Renowned Kingdom of Hungary in Three Parts 1514*. Ed. János M. Bak–Péter Banyó–Martyn Rady. Schlacks, Salt Lake City, 2005. (The Laws of Hungary I. 5.), bibliográfia: 459–461.

2 A latin–angol kiadás angol verziója is valójában anyanyelvi szint, de nem valamely angolul beszélő népnek, hanem a nemzetközi tudományosság ma már a latinban nem nagyon jártas képviselőinek szól. A publikáció szemléletesen érzékelteti azt a tényt, miszerint jelenleg az angol az általánosan elfogadott közvetítő nyelv.

3 Magyar decretvm, kyt Weres Balas a deakbol, tudni illyk a Werbewczy Istvan Decretomabol, melyet Tripartitomnak neweznek, magyarra forditot. – Vadnak továbbá ez Decretomnak előtte egy nehany iroth articulusok, kyket azon Weres Balas a regi kiralyok Decretomibol törvynhez valo ieles dolgokat ky szedegeteth. Hoffhalter, Debrecen, 1565. Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600. Akadémiai, Bp., 1971. (= RMNY) 207., 255. Az alapvető információkat ez a kézikönyv minden nyomtatványnál megadja.

4 *Szabadi István*: Németi Ferenc és a reformáció. Egyháztörténeti Szemle 6. (2005) 153–157.

ciójáról pedig a mű elé írt ajánlás tájékoztat: „A felséges fejedelemnek, második János királynak” szól. A fordítás nem szó szerint készült; erősen kivonatos. Elmaradt, talán ez a tény a legfeltűnőbb, Werbőczy hosszú, II. Ulászlóhoz szóló, dedikációszerű levele.

A második magyar fordítás vagy inkább csak variáns készítője Heltai Gáspár, aki 1571-ben Kolozsvárott, a saját nyomdájában adta ki a munkát.⁵ Veres Balázs szövegén nyelvtani változtatásokat eszközölt, és megváltoztatta a mű címét. Werbőczy eredeti kiadásában a Tripartitum „a hírneves magyar királyság” (*inchtum regnum Hungariae*) szokásjogának gyűjteménye volt. Heltai Gáspár viszont minden meghatározást átírt. A könyvnek nála nem volt szerzője, nem szokásjoggyűjtemény, hanem törvénykönyv volt, és nemcsak Magyarországról, hanem „Magyar és Erdély országról” van benne szó.⁶ A kiadó felekezeti hovatartozása nem állapítható meg belőle. Máshonnan tudjuk, hogy Heltai mint katolikus kezdte az életét, aztán református lett, sőt református lelkész, majd az unitáriusokhoz csatlakozott. Jól ismert alakja a 16. századi magyar műveltségnek.⁷ Sok magyar munka létrehozásában vett részt, holott erdélyi szász születésű volt. Bibliái és történelmi könyveket egyaránt fordított; nyomdája kiadványai a 16. század legnagyobb teljesítményének tekinthetők. Ő adta ki a legtöbb nyomtatványt az egész történelmi Magyarországon.⁸ Politikai hovatartozásáról azt tudjuk, hogy Szapolyai Jánost gyűlölte, de azt hiszem, nem tekinthető egyszerűen Habsburg-pártinak.

A harmadik anyanyelvi Tripartitum-fordítás a ma horvátnak nevezett nyelven készült; két nyelvjárás elemei keverednek benne. A nyelvi nüanszok között nehéz tájékozódni; ahány kézikönyv, illetve szakértő, annyi nevük van az egy kötetbe foglalt variánsoknak. Nyilván a délszláv nemzeti történetek ellentétei tükröződnek bennük.⁹ A megjelenés ideje 1574, a helye a muraközi Nedelice vagy

5 Decretvm, az az Magyar és Erdély országnac törvény könyue. Heltai, Kolozsvár, 1571. RMNY 307.

6 Csekey István ezeknek a változtatásoknak nagy jelentőséget tulajdonított, mert későbbi fejedelmek hivatalba lépési esküjében benne volt az a kitétel, miszerint „Magyar Országnak kiírt Decretumat” az eskütevő meg fogja tartani. *Csekey István: Werbőczy és a magyar alkotmányjog*. Kolozsvár, 1942. 27., 60. és passim. Végigveszi az összes kiadást. Az RMNY Csekey megfigyeléseit a Werbőczy-nyomtatványokról gondosan számon tartja, a történettudományi irodalom azonban nem foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy a Tripartitum megtartására tett eskü a fejedelemség és a királyság összetartozásának milyen tudati elemeit tükrözi. Azt hiszem, az köztudott, hogy az esküben II. Endre dekrétumának megtartása is benne volt. Tisztázatlan viszont, hogy mire, az Aranybullára vagy az erdélyi szászoknak adott kiváltságlevélre gondoltak-e.

7 Minden 16. századi magyar történetben szerepel. Saját életrajza nincs.

8 Nyomdamutató RMNY 757–765.

9 *Karel Kadlec: Verböczyovo Tripartitum a soukromé právo uherske i chorvatské šlechty v něm obsažené*. Akademie, Praha, 1902. (Rozpravy Česke Akademie Císaře Františka Josefa pro Vědy, Slovesnost a Umění X. 31.); *Nataša Stefanec: Pergosic's Translation of the Tripartitum into Slavonian*. In: *Custom and Law in Central Europe*. Ed. Martyn Rady. University of Cambridge, Cambridge, 2003. 71–85.; *Nyomárkay István: Filológia – a nyelvi kapcsolatok vizsgálatának tudománya. Magyar hatás a 16. századi horvát jogi terminológiára*. Magyar Nyelvőr 135. (2011) 1–11.

Drávavásárhely, ahol akkor Rudolf Hoffhalter dolgozott.¹⁰ A szöveget Ivan Pergosič fordította. Saját tájékoztatása szerint főleg Veres Balázs munkáját használta; Werbőczybe éppen csak belenézett. Ivan Pergosič fordítása az első horvátul megjelent világi könyv, és az ad neki különös értéket, hogy mind a két nyelvjárásban szótárszerű fogalomjegyzéket tartalmaz. A fordító széles látókörű ember volt. Nyilvánvalóan jól tudott magyarul. Fordítását Zrínyi György tárnokmesternek ajánlotta, de mellette a megyei nemességgel is kapcsolatban lehetett, mert követnek küldték az 1587–1588-as országgyűlésre. Politikusi és közéleti tevékenysége mellett a Tripartitum-fordításon kívül kommentálta Erasmust, de ami a legfontosabbnak tűnik, bár a róla szóló irodalom nem tartja számon, a magyarországi népek közös múltjának két fontos dokumentumát is horvátra fordította: István király *Intelmeit* és Báthory István erdélyi vajda szónoklatát a kenyérmezei csata előtt.¹¹

A negyedik anyanyelvi fordítás német volt, és a század legvégén, 1599-ben jelent meg Bécsben, egy akkortájt induló nyomdában, Leonhard Formicánál. A szöveg Augustus Wagnertől származik, aki Pozsonyban volt városi jogász.¹² Néhány évvel később, amikor 1603-ban Werbőczy eredeti, latin szövegének újrakiadásáról a Magyar Kamarával tárgyalt, azt állította, rengeteg pénzébe került a német verzió. Nyilván így volt, de az is nyilvánvaló, hogy meglehetett rajta a maga haszna, mert úgy nyilatkozott, vállalja az eredeti latin szöveg kiadását. Erre aztán már nem került sor. Wagner meghalt, mielőtt az új munkához akár csak hozzá is kezdett volna.¹³ Saját, német szövegét a magyarországi ügyekben nagyon tevékeny Mátyás főherceg támogatásával, illetve jóváhagyásával adta ki. És, ahogyan a Mátyásnak szóló ajánlásból kiderül, jóváhagyatta – feltehetőleg azt a helyzetet imitálendő, amikor Werbőczy eredetijét jogtudósok átnézték – a bécsi egyetem tanáraival.

10 Decretvm koterogaie Verbewczi Istvan diachki popiszal a poterdilghaie Laszlou koterie za Mathiassem kral bil zeusze ghospode i plemenitih hotieniem koteri pod Wngherszke corune ladanie szlisse. Od Ivanvssa Pergossicha na szlouienszki iezik obernien. [Hoffhalter], Nedelische, 1574. RMNY 354.

11 Praefationes et epistolae dedicatariae doctissimi et sanctae vitae viri Desiderij Erasmii Roterdami, in quatuor euangelistas, Christianis hominibus, lectu dignae Adiuncta est Pii Sancti Stephani Regis Hungariae ad filium suum Emericum ducem Sclavoniae admonitio. Subsequitur adhortatio Stephani Bathorei ad milites tempore Matthiae Regis, facta. Sub finem continentur aliquot preces piae. Opera et impensis Joannis Pergossich. Manlius, [Varasd,] 1587. *Szabó Károly*: Régi magyar könyvtár. II. 1473–1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok. MTA, Bp., 1885. (= RMK II.) 198.

12 Decretum Tripartitum Opus Der LandtsRechten und Gewohnheiten des Hochlöblichen Königreichs Hungarn Durch Stephanum de Werbevitz In Lateinischer Sprach beschrieben. An jetzo aber der Hochberümbten Teutschen Nation zu guetem auß dem Latein ins Teutsch trewlichst vertiert und gebracht Durch Augustinum Wagnerum. Formica, Wien, 1599. *Szabó Károly–Hellebrant Árpád*: Régi magyar könyvtár. III/1–2. Magyar szerzőtől 1480–1711-ig külföldön megjelent nyomtatványok. MTA, Bp., 1896–1898. (= RMK III.) 933.

13 *Takáts Sándor*: Előmunkálatok a „Tripartitum” új kiadására 1603-ban. Magyar Könyvszemle 13. (1905) 29–30.

2. A fordítók

A 16. századi Werbőczy-fordítók igen sokfélék voltak. Nagy presztízskülönbségek húzódtak közöttük. Nem sok közös tulajdonságuk mutatkozik azon kívül, hogy kortársak¹⁴ és valamennyien protestánsok.¹⁵ Ketten, Veres Balázs és Pergosič reformátusok, a pozsonyi Wagner – a város felekezeti hovatarozása alapján következtetve – nyilván evangélikus, Heltai pedig több vallásváltoztatás után 1571-ben éppen unitárius volt. Politikai állásfoglalásuk részint bizonytalan, részint egymásnak ellentmondó. Igaz, a 16. század második felének Magyarországon nem sok embernek adatott meg, hogy következetesen politizáljon. Az ország három részre hullása ez alatt az idő alatt intézményesült. Ekkoriban következett be továbbá a Szapolyai-ház kihalása, amely genealógiai fordulat régen előre látható volt, és nagymértékben fokozta a politikai bizonytalanságot. A messzi utókorból visszanézve rájuk, az egyenes szavakkal leírt színvallások sem feltétlenül meggyőzőek. A Werbőczy-fordítók esetében mégis azért érdemes számba venni őket, hogy kiderüljön, nincs-e közöttük valamilyen politikai meggyőződésből következő társadalmi, illetve elvi kapcsolat.

August Wagner, műve bevezetéséből következtethetően, Mátyás főherceg mellett állt. A neki írt ajánlással talán éppen aktuális politikai ügyben, a Rudolf császár és a főherceg közötti éles ellentétben kívánt állást foglalni, bár erre az utóbbira a szövegében semmi utalás nincsen. Veres Balázs viszont a Szapolyai-párt híve volt. A János Zsigmondnak szóló ajánlás e felől semmi kétség nem hagy, és 1565 körül, amikor fordítása megjelent, semmilyen politikai aktualitás nem fenyegette. Heltai Gáspár állásfoglalása viszont éppen a *Decretum* kiadása idején aligha deríthető fel. Abban az évben fejezhette be a munkát, amikor II. János – hosszú betegség után – kora tavasszal meghalt, és Erdély a Habsburg-dinasztiához fűződő viszony tekintetében borotvaélen táncolt. Ki tudja, hogyan gondolt Heltai Báthory Istvánra, akit még ugyancsak tavasszal vajdává választottak? Pergosičot illetően még bizonytalanabb vagyok. Mert az 1570-es, 1580-as esztendőkből sok nemesi elégedetlenség halmozódott fel, de úgy tudom, a horvátországiak nem voltak ezekben érintettek.

Végeredményben sokféle bizonytalanság ellenére is nyilvánvaló, hogy a Werbőczy-fordítók nem tartoztak azonos politikai körhöz. Nem tartoztak azonos társadalmi kategóriába sem. A feudális rendi elhelyezkedést tekintve legmagasabbra az országgyűlési követ Ivan Pergosič emelkedett, míg Veres Balázs csak vármegyei jegyző volt. Mint polgár August Wagner a fordítás készítése idején éppen csak pályára állt, Heltai Gáspár viszont sokszoros vállalkozó volt. Fenntartott nyomdát, fürdőt, sörfőzdét, papírmalmot. Mindezek mellett a

14 Az első fordítás készítője, Veres Balázs 1530 körül született, az utolsó 16. századi megjelenésű, August Wagner pedig 1570 tájt.

15 Laskai János, a gyulafehérvári káptalan jogtudósa is átdolgozta Werbőczyt 1589-ben magyarra, az a munka azonban nem jelent meg. *Heltai János: Műfajok és művek*. Universitas-OSZK, Bp., 2008. 275.

16. századi Magyarország egyik leginkább ismert szellemi munkásaként tevékenykedett. Írt, fordított és szerkesztett szépirodalmat éppen úgy, mint tudományos műveket. Heltai Gáspár végül azért is különös, mert Werbőczyt nem saját anyanyelvére, hanem magyarra fordította. Ő, lévén erdélyi szász, minden valószínűség szerint gyermekkorában tanult meg magyarul.¹⁶ A hozzá hasonló szellemen működőknél azonban, azoknál, akik nem magyar létükre sajátjukénak érezték a magyarországi kultúrát, nem a nyelvtudás, hanem a hovatartozás tudata, az identitás a lényeges. Klaniczay Tibor saját szövegeikből vett fogalommal „Hungarusnak” nevezte ezeket az embereket.¹⁷

Heltai különleges jelenség volt, de mint Hungarus-értelmiségieket mellé lehet állítani a pozsonyi német August Wagnert és a magát szlovénnek tekintő Pergosicöt is, aki bizonyosan tudott magyarul, bár ez a készsége ebből a szempontból nem lényeges, lényeges viszont, hogy anyanyelvére fordította többek között Szent István *Intelmeit*.¹⁸

Személyesen talán csak Veres Balázs és Heltai Gáspár ismerhette egymást, illetve Veres körülményeiről Heltai bizonyosan tudott. Az ő Decretum-kiadása előtt Veres fordítása már kétszer megjelent. Werbőczy István magyar fordítója köztudottan Veres Balázs volt. És a 16. század szerzői a szerzői jog fogalmát nem alkalmazták magukra, de egymás munkáit elvenni nem volt szokás. 1571-ben, amikor Heltai a Decretumot megjelentette, Veres nyilván már nem élt. A többiek egymás közötti ismeretségét még csak feltételezni sem lehet. Az ország egymástól távol eső pontjain éltek. Életük körei, társadalmi érintkezésük mikéntje és terepe igen különböző volt. Semmi valószínűsége nincs annak, hogy a Tripartitum anyanyelvre fordításával közösen kitervelt akciót hajtottak volna végre. Ez azért rendkívül feltűnő, mert bizonyosan nem közös elhatározásból, de egy kulturális programot tettek magukévá és valósítottak meg. Munkájuk közös indíttatása akkor derül ki, ha megnézzük, mit állítanak, miért fordították le anyanyelvekre Werbőczy nagy latin művét.

3. A fordítások célja

Heltai a fordítás kiadásának célját nem említi; az előjárószerződésben arról ír, maga Werbőczy miért készítette a jogszokásgyűjteményt. Azt lehetne gondolni, Heltai Gáspár a rejtőzködő fordítók csoportjába tartozik. Ezt a feltevést azon-

16 Varjas Béla: Heltai Gáspár, a könyvkiadó. Magyar Könyvszemle 89. (1973) 297–298. Cáfolja azt a gyakran leírt tételt, miszerint Heltai tizenhét éves korában tanult volna meg magyarul.

17 Tibor Klaniczay: Die Benennungen „Hungaria” und „Pannonia” als Mittel der Identitätssuche der Ungarn. In: Antike Rezeption und nationale Identität in der Renaissance insbesondere in Deutschland und in Ungarn. Hrsg. Tibor Klaniczay–Katalin S. Németh–Paul Gerhart Schmidt. Balassi, Bp., 1993. (Studia Humanitatis 9.) 83–100.; *Uő*: Hungaria és Pannonia a reneszánsz korban. In: *Uő*: Stílus, nemzet és civilizáció. Vál., szerk. Klaniczay Gábor–Kőszeghy Péter. Balassi, Bp., 2001. (Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok 4.) 70–92., 83–86.

18 RMK II. 198.

ban a kötet címlapjának struktúrája cáfolja: középen, messze a felett a sor felett, ahol a nyomdászt jelölni szokták, áll Heltai neve. Mint „nyomtatót” határozza meg magát, de a feltűnő névelhelyezéssel az egész művet – nyilván szándékosan – a sajátjaként tünteti fel. Utólagos következtetésekkel sem lehet Heltai magyar Werbőczyének szellemi indítékához közel jutni. Értelmiségi, sőt lelkeszi státusa mellett vállalkozó volt, amihez az egyéni intellektuális célok nem tartoztak feltétlenül hozzá.¹⁹ A magyar kiadás megszületése utáni évben, 1572-ben ki is adta a *Tripartitumot* latinul.²⁰ Vagyis ha feltétlenül szellemi okot keresünk, Heltai Gáspár fontosnak tartotta mind a magyar, mind a latin Werbőczy-szöveg hozzáférhető voltát. Anyagi oldalról nézve pedig remek üzletnek látszik Werbőczy *Decretuma*. A jogszolgáltatás minden fórumán hivatkoztak rá. Elterjedt voltára jellemző, hogy már 1571 előtt öt kiadása volt. Heltai részvétele Werbőczy anyanyelvi terjesztésében a közönség állapotát jellemzi: erősen igényelte a törvény ismeretét.

A többiek személyes hangnemből közlik Werbőczy-fordításuk okát. Wagner rögtön a címlapon, magában a címben jelzi: azt akarja, hogy fordítása a hírneves német nemzetnek váljék javára – „der hochberühmten detschen Nation zu guetem” legyen, írja. Majd az előszóban még részletezi, hazáját és a közjót kívánja szolgálni. Aztán határozottan megfogalmazza: az egyszerű embernek és azoknak szánja a könyvet, akik latinul és magyarul nem tudnak. Az „egyszerű ember” a *gemeiner Mann* fordítása. Mert August Wagner Werbőczyt fordító pozsonyi jogász célközönsége a 16. század végén saját meghatározása szerint a *gemeiner Mann*.²¹ Ivan Pergosič, a varasdi politikus értelmiségi azért adta ki horvát Werbőczy-fordítását, mert „minden népnek van a maga anyanyelvén könyve”. Azt akarta, hogy az övéi között élő „egyszerű emberek” (*szproshti ljudi*) is kapjanak ilyet.²² Végül Veres Balázs, akivel nyelvileg a legkönyebb dolgom volt, tájékoztat a legrészletesebben. Így ír: „Minden nemzet kedig [...] azon igyekezett, hogy az ő nyelvén legyen megírván az ő dekrétomok, hogy a közönséges igasságnak normája mindeneknél nyilván és értelmes legyen mindazoknak, kik olvassák és mind azok, kik előtt olvastatik, hogy olyan nyelven legyen [...] hogy az együgyü kösség is miatta meg ne csalatkozzék.”²³

Ezek a fordítások tehát, a nyelvi translációt meghaladó szándékkal, azonos kultúrán belül változtatják meg a szöveg felhasználásának társadalmi közeget. Miközben az eredetit meghagyják a műveltebb közönségnek, a fordítás a kevésbé tanult emberek hatáskörébe kerül. Mintha Erasmus állna Veresék

19 A Heltai Gáspárral foglalkozó szakértők egyetértenek abban, hogy polgári társadalmi és szellemi elképzeléseket követett.

20 *Stephanus de Verbötz: Decretvm, opvs tripartitvm iuris consuetudinarij incltyi regni Hungariae.* Heltai, Kolozsvár, 1572. RMNY 317.

21 RMK III. 933. 2a.

22 RMNY 354.)(a-b.

23 RMNY 207.)(2

szavai mögött. Könnyű felismerni, hogy a négy 16. századi Werbőczy-fordító közül három mint a maga célközönségét – egymástól függetlenül – azokat nevezte meg, akikhez az erasmusi program szerint az anyanyelvű Bibliát kellett eljuttatni.²⁴ Ők, Veres, Pergosić és Wagner nem a Szentírást, hanem az ország jogszokásgyűjteményét adták – mindhármuk által hangsúlyozott hazaszeretetből – népük kezébe.²⁵ Azt lehetne mondani, a Biblia a lelkiekben, a Tripartitum a mindennapokban igazított el.

Veresék eljárása először sajátosnak tűnt, majd némi tájékozódás után arra az eredményre jutottam, hogy a valóságban nem különleges ötleten alapult; inkább koruk hangulatának megfelelő gesztus volt. Két helyen is beleillik a fordítókkal kortárs társadalomszervezésről felállított koncepciókba. Az egyik koncepció historiográfiai jellegű, a néhány éve a kutatások középpontjába került *gute Policy*. A fogalmat az európai állam 16. századi történetének jellemzésére használják.²⁶ Magyarul a „jó rendtartás” lehetne a neve. Miután ez az időszak volt már a világgazdaság kialakulásának százada éppen úgy, mint a társadalmi fegyelmezésé, most a *Policy* – ami nem *Polizei*, vagyis nem a szó mai értelmében vett rendőrség, hanem politika – került elő.²⁷

A másik koncepció az eseményekkel kortárs Rotterdami Erasmustól eredeztethető. Közvetlenül arról írt ugyan, hogy a Bibliát mindenkire el kell juttatni, de lehetett úgy érteni, ahogyan Veresék értették: a törvényt is, értsd, a világi élet minden tudnivalóját a kisember rendelkezésére kell bocsátani. Ezt az elképzelést, illetve törekvést nevezem szekularizált erasmusi programnak.

24 *Péter Katalin*: A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja a 16. századi Magyarországon. In: *Uő*: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok. Ráday Gyűjtemény, Bp., 1995. (Ráday Gyűjtemény Tanulmányai) 37–39., 45–47.

25 A soknyelvű vagy soknépű országok értelmiségének éppen ebben az időszakban és a Magyarországot is magában foglaló régióban élt hazaszeretetről szóló tanulmánygyűjtemény a *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East-Central Europe*. Ed. Balázs Trencsényi–Márton Zászkaliczky. Brill, Leiden, 2010. (Studies in the History of Political Thought 3.).

26 A frankfurti Max-Planck-Institut für europäische Rechtsgeschichtének a „*Policy und Policywissenschaft*” az egyik alap kutatása, amelyben sok publikációjuk jelenik meg. www.rg.mpg.de (letöltés ideje: 2012. ápr. 12.).

27 *Peter Blickle*: Vorwort. In: *Gute Policy als Politik im 16. Jahrhundert. Die Entstehung des öffentlichen Raumes in Oberdeutschland*. Hrsg. Peter Blickle–Peter Kissling–Heinrich Richard Schmidt. Red. Andrea Schüpbach. Klostermann, Frankfurt a. M., 2003. (Studien zu Policy und Policywissenschaft) VII–VIII.

II. A tanulságok

1. A közösség képviselőjének nincsenek társadalmi ismérvei

A 16. századi jó rendtartás politikájának – sok más jellemző elem mellett – az a lényege, hogy a közjót megtestesítő rendelkezések működtetésébe a hatóság hivatalos képviselőin túl a közembert, németül a *gemeiner Mann*t is bevonják.²⁸ Ennek a *gemeiner Mann*-nak különböző társadalmi ismérvei vannak.²⁹ Különösen nagy szerepe volt a reformációban, majd a német parasztháborúban. Egy mástól eltérő nézetek szerint lehetett parasztember, illetve városi és falusi ember egyaránt.³⁰ Úgy tudom, a viták pillanatnyi állása szerint az utóbbi felfogás dominál. A *gemeiner Mann*-fogalom végső soron azokat az embereket jelenti, akik abban a helyzetben vannak, hogy közösségüket, a *Gemeindét*, illetve a *communitast* hivatalosan képviseljék, döntéseibe beleszóljanak.³¹ Az ide vezető gondolkodást Peter Blickle indította el, és ő foglalta össze nemrég a kora újkor Nyugat-Európáról szóló monográfiájában. *A régi Európa* a címe, amely fogalom, ahogyan a jó rendtartás koncepció több eleme is, Otto Brunnertől származik. Most George W. Bush 2003. áprilisi Irak elleni támadása következtében került be az értelmiségi közbeszédbe. Az elnök az iraki háborúval szemben tapasztalt ellenérzés feletti rosszállását kifejezendő nevezte a belépni vonakodó országokat, elsősorban Franciaországot és Németországot Old Europe-nak. Ebből – ad analogiam szenilitás és hasonlók – sokan a világhatalom USA fölényeskedő megvetését érzékelték, és tiltakoztak ellene. Jürgen Habermastól Umberto Eco-ig emelték fel a szavukat különböző neves személyiségek. Blickle a maga részéről könyvet írt, amelyben a kapitalizmus előtti Európa értékeit mutatja be. Ő így fejezte ki az Amerikai Egyesült Államok világával szemben érzett fölényét.³²

28 Robert von Friedeburg: Welche Wegscheide in die Neuzeit? Lutherische Widerstandsrecht, „gemeiner Mann” und konfessioneller Landespatritismus zwischen „Münster” und „Magdeburg”. *Historische Zeitschrift* 279. (2000) 561–616.; Joy Wittenburg: The Carolina and the Culture of the Common Man. Revisiting the Imperial Penal Code of 1532. *Renaissance Quarterly* 53. (2000) <http://www.questia.com/> (letöltés ideje: 2010. jún. 15.)

29 Peter Blickle: *Deutsche Untertanen. Ein Widerspruch.* Beck, München, 1981. 91.

30 Bob Scribner szerint, aki nemcsak nagy történész, hanem nagyon tájékozott is volt, a *gemeiner Mann* iránti érdeklődést – meglepő módon – nem valamelyik németországi évforduló, hanem a Dózsa György emlékére 1972-ben Budapesten tartott nemzetközi konferencia lobbantotta fel. *Robert W. Scribner: Peasant Politics in Early Modern Europe. Comparative Studies in Society and History* 28. (1986) 248.

31 Két nagyon világos tájékoztatást olvastam az egész, bonyolult problémakörrel. *R. W. Scribner: Communalism. Universal Category or Ideological Construct? Historical Journal* 37. (1994) 199–207.; *R. Po-chia Hsia: Gemeinde, Reformation and Widerstand. Sixteenth Century Journal* 31. (2000) 466–468.

32 Peter Blickle: Thema – Zeitfenster und Bildausschnitt. In: *Uő: Das alte Europa. Vom Hochmittelalter bis zur Moderne.* Beck, München, 2008. 9–18. A könyvről sok fanyalgó ismertetés jelent meg, de más koncepciót a kisember történetformáló tevékenységéről monográfiászerű

Az anyanyelvű Werbőczy-fordításokban megfogható magyarországi helyzet nem szól az ellen, hogy a kora újkort a rend iránti igény megélnkülésével jellemezzük. A kérdés inkább az, kinek a rend iránti igényéről beszélünk. A különböző társadalmi, szakmai és vallási közösségekről van szó, amelyek szokásjogukat, rendtartásaikat a 16. században foglalták írásba, vagy a különböző hatóságokról? Werbőczy és a Werbőczy-fordítások jól érzékeltetik a dilemmát. Werbőczy István az országgyűlés és a király utasítására állította össze a jogszabálygyűjteményt. Az elkészültét követő országgyűlés igen szokatlan gesztussal állami adót, telkenként 2 dénárt vetett ki a munkáért fizetett jutalomra. Vagyis Werbőczy István műve a legfőbb politikai hatalom által képviselt hivatalosság minden ismervét felmutatja. Őmaga a Tripartitum összeállítása idején királyi ítélmester, azaz magas rangú állami tisztviselő volt.³³ És működése első pillantásra korszerűnek látszik. Nem sokkal korábban, 1505-ben Jagelló Sándor király felszólítására a lengyel királyi kancellár és későbbi prímás, Jan Łaski állított össze törvény- és jogszabálygyűjteményt. Első részét Sándor szentesítette; Lengyelország és Litvánia 18. századi szétválásáig érvényben maradt.³⁴ Vagy ott van V. Károly nagy hírű törvénykönyve, amelynek a rövidített címe *Peinliche Halsgerichtsstrafe* vagy *Constitutio Carolina*. A birodalmi gyűlés döntése értelmében állították össze, és az hagyta jóvá 1532-ben, a következő évben adták ki. A jó rendtartások korát sokan ettől számítják.³⁵

Az óriási különbség Werbőczy műve, Łaskié vagy a *Constitutio Carolina* között, hogy míg Werbőczy István latinul dolgozott, a vele együtt itt említett másik két törvénygyűjtemény anyanyelvű volt; Łaskié lengyel, a Károly császár nevével nevezett pedig német. A törvényadásban a 16. század elején az anyanyelv használata volt korszerű. A sok kis német állam, valamint a Habsburg örökös tartományok törvényei a 16. század folyamán mind az illetékes hatóság akaratából és közreműködésével készültek, de anyanyelvűek voltak.³⁶

Łaski dekrétuma és az V. Károly-féle törvénykönyv, valamint a többi fent említett törvény – és a felsorolást lehetne folytatni – nyelvi tényei azt mutatják, miszerint ott, ahol keletkeztek, a hatalom adta az egyszerű ember kezébe a törvényeket. A hatóság vont be a tanulatlan embert. Nem az történt, mint Ma-

szinten tudtommal nem fogalmazott meg senki. Nem más koncepció, csak eltérő logika van a „közösségi kereszténység” tételében. *David Mayes: Communal Christianity. The Life and Loss of a Peasant Vision in Early Modern Germany.* Brill, Boston, 2004.

33 Az alaptényeket tekintve máig a leginformatívabb a millenniumi kiadás előszava. A fordítók előszava. In: Werbőczy István Hármaskönyve. Ford., bev. Kolosvári Sándor–Óvári Kelemen. Magyarázó jegyz. Márkus Dezső. Franklin, Bp., 1897. (*Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1000–1895*) XI–XXXIII.

34 *Historical Dictionary of Poland 966–1945.* Ed. George J. Lerski. Greenwood, Westport (Connecticut), 1996. 321.

35 *Die peinliche Gerichtsordnung Kaiser Karls V. und des Heiligen Römischen Reichs von 1532.* Hrsg. Friedrich-Christian Schröder. Reclam, Stuttgart, 2000.

36 *Martin P. Schennach: Gesetz und Herrschaft. Die Entstehung des Gesetzgebungsstaats am Beispiel Tirols.* Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 2010. (*Forschungen zur deutschen Rechtsgeschichte*) 481–558. és passim.

gyarországon. Itt többé-kevésbé jó nevű, de az államirányítástól távol álló értelmiségiek készítették el az eredetileg latin szöveg fordítását. Abból indultak ki, hogy az általuk kiszemelt közönség a latin, illetve – már Veres fordításának megjelenése után – a magyar szöveget nem tudja elolvasni vagy nem érti, ha felolvassák neki. A hatalom itt legfeljebb helyeselt, mert Veres, illetve Wagner ajánlásából arra lehet következtetni, hogy II. János és Mátyás főherceg érdeklődést mutatott. Kezdeményező szerepük azonban nem volt. Értelmiségi emberek felelősségtudata vezetett oda, hogy a szellemi tájékozódás tekintetében hátrányos helyzetűek igényeit kielégítsék.

A különböző hatóságok, más fogalommal a hatalom magyarországi tartózkodására ezen a téren nem találok magyarázatot. Maga Werbőczy egyik vezére volt a nemzeti királyságért szervezkedő nemességnek. Ő fogalmazta az 1505-ös végzést arról, hogy az ország nem választ idegen királyt, de nem jutott eszébe magyarul fogalmazni a Tripartitumot? Łaski munkájáról tudhatott. Kizárható az a feltevés, miszerint egy magas rangú magyar királyi tisztviselő ne ismerte volna a vele egy időben működő magas rangú lengyel királyi tisztviselőket. Azt az esetleges magyarázatot, miszerint a magyar nyelv nem lett volna alkalmas a jogügyi fogalmazásra, egyértelműen el lehet vetni. Veres Balázs a legnagyobb természetességgel készítette a fordítást. Sem Sylvester, sem Balassi rácsodálkozása az anyanyelvre, arra, hogy mi mindenre alkalmas, nem jelent meg nála, megjegyzem, Heltai Gáspárnál sem.³⁷ Talán Sylvester és Balassi volt másoknál hevesebb természetű; az országban a legkülönbözőbb helyeken és a legkülönbözőbb anyanyelveken írtak minden izgalom nélkül a 16. században. A hatalomtól legtávolabb eső példám az Abaúj megyei falu, Nádaska, ahol a 16. század végétől szlovákul vezették a falukönyvet.³⁸ Az udvar idegenkedett volna az anyanyelvtől? Az örökös tartományokban mindenesetre természetes volt a német.

Magyarországon a *gemeiner Mann*-fogalom a Werbőczy-fordítások tanúsága szerint a tudás vagy tudatlanság által meghatározott csoportot, nem társadalmi egységet jelölt. Ez az adat a 16. század legvégéről származik. Korábbi előfordulását a Dózsa-felkelés idejéből ismerem.³⁹ Akkor egy budai polgár, Wolfgang Tierner az 1514. május elején Buda alatt gyülekező tömeget így írta le: nemcsak a „gmein man” veszi fel a keresztet, hanem szerzetesek és papok is.⁴⁰ A *gemeiner*

37 Logikusnak tűnik, hogy a magyar nyelv kétágúan fejlődött. *Ács Pál*: A magyar irodalmi nyelv két elmélete: az erasmista és a Balassi-követő. In: *Uő*: „Az idő ósága”. Történetiség és történet-szemlélet a régi magyar irodalomban. Osiris–2000, Bp., 2001. 13–31.

38 Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár Quart. Slav. 74.

39 A fogalom előfordulása nem volt gyakori. Minden forrást természetesen nem tudtam megnézni, csupán néhány kiadványt. Elolvastam magyarországi német városi törvényeket, krónikákat és németül fogalmazott urbáriumokat; a *gemeiner Mann*t nem találtam bennük. A fogalomnak nem volt szabályos helye városi vagy falusi társadalmi rétegek meghatározásában.

40 Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium Anno MDXIV. Majorem partem collegit Antonius Fekete Nagy. Ed. Victor Kenéz et Ladislaus Solymosi atque in volumen red. Geisa Érszegi. Akadémiai, Bp., 1979. 71. Wolfgangus Tierner ad Iohannem Hochl, 1514. máj. 20.

Mann tehát laikus volt szemben a klérus tagjaival, amely fogalmak a tanult és a tanulatlan ember különbségét jelölik, nem társadalmi eltérést. Magyarországon a *gemeiner Mann*-jelenségnek nem volt, nincs a németországihoz hasonló értelmezése.⁴¹ Legközelebb talán egy óvári kettős választott tisztség áll közel hozzá. *Gmeinbürger* volt annak a két belső tanácsbeli tagnak a neve, akiket a város vagyonának kezelésével megbíztak.⁴²

Nem volt rájuk külön fogalom, de a közösségük nevében, a közjóért cselekvő emberek voltak. A 13. század óta vannak róluk forrásokban fennmaradt adattaink, de logikai, illetve antropológiai szálon vezetve sokkal korábban is léteztek. Minden együtt élő közösségnek vannak vezetői vagy hangadói; nyilván ők irányították például a nomád kor időszakos letelepedéseit, és ők vettek részt azokban a döntésekben, amelyek megszabták, melyik legyen az a tizedik falu, amelynek István király rendelése értelmében templomot kellett építenie és így tovább. A forrásokból ismert esetekben két jellegzetes helyzet kívánja meg a közösség képviselőjét. Egyezkedni kell, szinte folyamatosan alkudozni kell a földesúrral és kiváltságokat kell szerezni a királytól, illetve meg kell őrizni a kiváltságokat az esetleges felejtéssel szemben. Ilyenkor mintegy természetesen a közösség valamelyik tagja vagy több tagja jelenik meg az illetékes hatóság előtt, a nevüket többnyire nem is jegyzik fel. Szerencsés adottságok mellett maradt fenn a közösség nevében eljáró emberek neve. A városokban, amelyek nem földesúrral, hanem a királlyal alkudoztak, hozzájön még az a többé-kevésbé rendszeresen előforduló rendkívüli esemény, hogy a király vagy a királyné odalátogat, amikor is a város képviselői fogadják, a szórakozásáról gondoskodnak, és egyáltalán, foglalkoznak vele.⁴³

Uradalmakban a földesúrral folytatott alkudozás alapesete az urbárium felvétele.⁴⁴ A földesúr tisztjével ment végig a házakon és a gazdaságokon rendszerint valaki a faluból. Ez a valaki, értelemszerűen a jobbágyok érdekének képviselője, általában a helyi bíró vagy az egyik esküdt volt, de adódhattak kivételek. A szendrői uradalmat 1570-ben például nem végigjárással, hanem a szendrői

41 Mint érdekességet érdemes talán számon tartani azt, hogy a német parasztháborút a *gemeiner Mann* forradalmaként értelmező alapmű a Dózsa-felkelést a parasztháborúval azonos forradalomnak minősíti. *Wilhelm Zimmermann: Allgemeine Geschichte des großen Bauernkrieges. Nach handschriftlichen und gedruckten Quellen.* Köhle, Stuttgart, 1841. 269–277. Több közel egykorú és későbbi kiadása van. Ezt tudtam a books.google.de felületről letölteni.

42 *Kenyeres István–D. Szakács Anita–Mihály Ferenc: Magyaróvár Tanácsának Törvénykezési Jegyzőkönyvei az 1581–1582. években – Rats- und Gerichtsprotokoll des Marktfleckens Ungarisch Altenburg 1581–1582.* Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, Győr, 2012. 96–97. Gecsényi Lajosnak köszönöm, hogy erre a kiadványra felhívta a figyelmemet.

43 Mátyas és Beatrix utazásainak van monográfiája: *Horváth Richárd: Itineraria Regis Matthiae Corvini et Reginae Beatricis de Aragonia (1458–[1476]–1490).* MTA TTI–História, Bp., 2011. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 12.).

44 Az urbárium meglehetősen általános felfogás szerint a földesúr és a jobbágy szerződésének terméke. Ld. *Acsády Ignác: A magyar jobbágytság története.* 3. kiad. Szikra, Bp., 1948. [Eredetileg 1906.] 79–94. és passim, valamint *Marc Bloch: A feudális társadalom.* Osiris, Bp., 2002. [Franciául eredetileg két kötet 1939–1940.] 249–251. és passim.

bíró, Mészáros István, két szendrői esküdt, Boros Demeter és Kocsan Pál, valamint a várhoz tartozó falvak bírói és esküdtjei által valószínűleg Szendrőn adott felvilágosítás alapján írták össze.⁴⁵ Mészárosékon kívül a jobbágyság képviselőit nem nevezi meg az irat. A legelképesztőbb kivétel volt az, amikor – a hódoltság kialakulása után – a földesúr emberei nem mernek bemenni török területre, hanem a falvak képviselőit hívják ki. Igaz, ilyen esetről csak a 17. századból tudok, de módszeres kutatást az ügyben nem végeztem.⁴⁶

A jobbágyság vagy a falvak képviselői ezen az alaphelyzeten kívül működtek más ügyekben is. Előfordulhatott, hogy lázadás körülményei között és a végén kompromisszum érdekében kellett az urasággal tárgyalni. Így a pannonhalmi uradalom népének hosszan húzódó mozgalma során a közösséget Uriás apáttal szemben 1233-tól kezdve három egyházi és három világi személy, Egyed, Simon és Bence, valamint Ibrahim, Ambrus és Mokus képviselte.⁴⁷ Királlyal folytatott tárgyalás korai és közvetítői neveket megőrző esete volt jóval később az, amikor Zsolnán a német polgárok és a szlovák polgárok viszonyát kellett rendezni. Niklas Melchior bíró és Petr Seldy esküdt kereste fel az uralkodót, I. Lajost.⁴⁸ Privilegiumügyben ment ugyancsak Lajoshoz 1351-ben három falu, Bábaszék, Németpelsőc és Dobronya képviselője, György bábaszéki plébános, valamint minden faluból egy-egy személy, Nicolaus, Gerardus és Tillmann. Majdnem száz évvel később ugyanezeket a falvakat ugyancsak a privilegiumok ügyében Zsigmond király előtt Lőrinc, a dobronyai plébános, valamint a három falu bírása, Petrus Koszker, Nicolaus Grinio és Andreas Gertler képviselte.⁴⁹ Egy másik falucsoportból, a Veszprém megyei Szentgálból, Hortiból és Németiből Zsigmond királyhoz az első faluból bizonyos István, a másodikból Tamás, a harmadikból pedig Gergely ment el. Ugyancsak Zsigmondhoz ment Mátyás fia Miklós és Éliás fia Lőrinc, majd II. Lajoshoz István fia Máté Németiből, Kelemen pedig Szentgálból.⁵⁰

A közjó 16. századi képviselőiről szólva Magyarországon nem lenne szabad elfeledkezni a hódoltság berendezkedéséről. Kialakult egy olyan helyzet, amelyben a közösséget folyamatosan a megszálló ellenséggel szemben kellett képvisel-

45 „ad fidem Deo debitam in hunc, ut sequitur modum fassi sunt et retulerunt”, áll az urbárium elején, majd terjedelmes szöveg következik. Urbáriumok. XVI–XVII. század. Szerk. Maksay Ferenc. Akadémiai, Bp., 1959. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai. II.: Forráskiadványok 7.) 449–481.

46 *Szakály Ferenc*: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Akadémiai, Bp., 1981. Tulajdonképpen a „kettős adózás” feldolgozása, mert a hódoltságban élők mind a magyar, mind a török félnek fizettek.

47 A diplomákat Szűcs Jenő tanulmányából vettem. *Szűcs Jenő*: Megosztott parasztság – egységesülő jobbágyság. A paraszti társadalom átalakulása a 13. században. Századok 115. (1981) 3–65., 263–319.

48 Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Typ. Univ., Buda, 1829–1844. X. 525–526. A jelzetet Weisz Boglárkának köszönöm.

49 A három falu megfelelő okleveleinek kivonatai: Magyar Országos Levéltár (= MOL) A 57 Libri regii II. k. p. 389.

50 A megfelelő oklevelek másolata: uo. VI. k. p. 149–157.

ni. A helyi oszmán tisztviselő adott engedélyt templomépítésre és boszorkány-égetésre egyaránt.⁵¹ A magyar földesurak az adót, ha egy módjuk volt rá, beszédtek, de védelmet nem nyújtottak. Mindent a közösség intézett magának. Nem lenne azonban sok értelme a közösséget képviselő emberekről még többet írni, mert abból, amit eddig előadtam, lényeges vonásaik kiderültek.

A közösségeket képviselő személyek lényege az, hogy nem ismerjük őket. Tudjuk, melyik közösséghez tartoztak, szerencsés esetben nevüket is fenntartották a források, de mind személyes, mind társadalmi körülményeik rejtve maradnak. A közösség képviselőit messze túl kellett teljesíteniük ahhoz, hogy források közelebbi értesüléseket adjanak róluk. Így ismerjük például a rendkívül termékeny alkalmivers-költőt, Bocatius Jánost, aki az uralkodói kegy és a börtön között hányódó kalandos életében egy ideig, 1603 és 1606 között volt kassai főbíró.⁵² Vagy ismerjük a Páduából doktori fokozattal visszatérő kiváló ötvös Lackner Kristófot; ő évtizedeken át képviselte különböző tisztségekben Sopront.⁵³ Csak véletlenül tudom viszont, mert sokat kutattam Sárospatakon, hogy Lacknerrel egy időben ott Füsüs Miklós volt a főbíró.⁵⁴ Közvetve szól Füsüs szellemi kvalitásairól és jó apai szerepéről, hogy fiából két egyetem látogatása után lelkész és az első magyar államelméleti munka szerzője lett, Pataki Füsüs János. De a sárospataki uradalom falvaiból, bár minden fennmaradt 16. századi urbáriumot olvastam, nemhogy bírók fiait, még bírókat sem nagyon tudnék megnevezni.

A közösségek képviselőiről végeredményben nem túl alapos áttekintés nyomán – amellet, hogy nem ismerjük őket – az derül ki, hogy nagyon sokfélék voltak. Igaz, ezt minden tájékozódás nélkül is lehetett tudni. Senki nem tételezhet fel rokon vonásokat egy isten háta mögötti kis faluban a földesúri tiszttel egyezkedő ruszin jobbágy és az Oszmán Birodalmat képviselő budai pasával tárgyaló német anyanyelvű budai polgárok között. Kevésbé abszurd eltérés példáját adják igen aktív városok és a változtatás lehetősége nélkül élő falvak. Az első: Szentgyörgy és Bazin nyilván egymást váltó képviselői, de a nevüket nem ismerjük, 1598 és 1601 között kiszabadították magukat Illésházy István és felesége uralma alól. Igen sok fórumon kellett tárgyalniuk; ismereteik a bankügytől a bé-

51 Az általános viszonyokról tájékoztat *Hegy Klára*: Egy birodalom végvidékén. Gondolat, Bp., 1982. (Magyar História); *Uő*: Török berendezkedés Magyarországon. MTA TTI–História, Bp., 1995. (História Könyvtár. Monográfiák 7.); *Fodor Pál*: Magyarország és a török hódítás. Argumentum, Bp., 1991.

52 Életrajzokban ő sem bővelkedik. *Janson Vilmos*: Bocatius János élete és munkái. Élet ny., Bp., 1918.; *František Karšai*: Jan Bocatius pedagóg–humanist 1568–1621. Etropolis Instituta za Serbski Ludospyt. Rjad „A” 7. (1960) 124–138.

53 *Kovács József László*: Lackner Kristóf és kora 1571–1631. Széchenyi Városi Könyvtár, Sopron, 2004.; *Dominkovits Péter*: Egy gazdag városvezető, Lackner Kristóf javai 1591–1632 – Besitztümer eines reichen Stadtleiters, Christoph Lackner. Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Sopron, 2007.; Lackner Kristófnak, mindkét jog doktorának rövid önéletrajza. Kiad., bev. Tóth Gergely. Soproni Levéltár, Sopron, 2008. (Sopron város történeti forrásai. C sorozat 5.).

54 *Protocollum iudicis primarii et senatus Saros Nagy Patak*. A Sárospataki Református Kollégium Levéltára (Sárospatak) S.D. I. 4./T. J. 4. tom. 1–5. 1. 109.

csi udvar belső érdekvizonyainak részleteiig terjedtek.⁵⁵ Az Órségről tudjuk, hogy miután 1524-ben Batthyány Ferenc és Batthyány Kristóf birtokába került, lakói szabad katonai státusukat, sokak szerint nemességüket, elvesztették. Képviseleik, az ő nevüket sem ismerjük, több kísérlet ellenére sem tudtak jobbágyi függőségükön lazítani.⁵⁶ Nem helyezném egy társadalmi kategóriába a dúsgazdag, bortermelő Szentgyörgy és Bazin, valamint az állandó háborúktól sújtott Órség kis falvainak képviselőit.

Magyarországon nem is alakult ki olyan fogalom, amely egységbe foglalná őket, következésképpen a társadalom a közösség ügyeiben eljáró embereket nem kezelte külön csoportként. Mivel nem ismerjük őket, nagyon kevésnek tudjuk akár csak a nevét is, nem lehet rájuk vonatkozóan mesterséges fogalmat, történeti terminust sem szerkeszteni.⁵⁷ A közösségi képviselők eredetét, illetve meghatározhatatlanságát tekintve igen lényegesnek tartom azt, hogy voltak közöttük egyháziak, ahogy a fenti felsorolásomból kiderült, rendszerint a helység lelkészei. Az eddig felsoroltaktól eltérő jellegű, de azonos értelmű adat maradt ránk egy kis faluból, az Esztergom megyei Keresztúrról, a mai Klastrompusztáról. Az ottani „jobbágyok és lakosok” nevében Mihály plébános kereste fel az esztergomi vikáriust, mert nem akartak más klerikusoktól misét hallgatni és a szentségeket venni. Kívánságuk teljesítését, idegen papok szolgálatának megtiltását elérték.⁵⁸ Az ilyen tények az egyház és a társadalom viszonyának emberi kapcsolatokban megnyilvánuló oldalára hívják fel a figyelmet. Ebbe a problémába azonban itt nem megyek bele.

Nagyjából megnéztem viszont, hogyan kezelte más országok társadalmá, hogyan kezeli más országok történetírása a *gemeiner Mann* ügyét. Kifejezetten a fogalom tisztázására irányuló kutatás nem folyik sehol sem.⁵⁹ Ha Németországról írnak, egyszerűen lefordítják, és nagyjából ugyanazt értik rajta, mint a németek. Ebben az angolszász, különösen az amerikai historiográfia jár az élen. Igen élénken foglalkoznak a reformáció korával Európában.⁶⁰ Az országon belüli jelenségek között viszont csak a britek tárgyalhatnák mint *common mant*, de ma-

55 Péter Katalin: Illésházy Istvánról. *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica* 13. (2008) 2. sz. 142–149.

56 Vera Zimányi: Bauernstand der Herrschaft Güssing im 16–17. Jahrhundert. *Burgenländisches Landesarchiv, Eisenstadt*, 1962. (*Burgenländische Forschungen* 46.) 11–15. és passim.

57 A „terminus”-t Marc Bloch értelmezésében értem. *Marc Bloch: A történész mestersége*. Osiris, Bp., 1996. (Osiris Könyvtár. Történelem) 110–131.

58 Tamás Amádé vikárius levele Máté lévai plébánosnak. MOL Diplomatikai Fényképgyűjtemény 281 195. Regesztája: Tóth Krisztina: A Palásthy család levéltára 1256–1847. KEMÖL, Esztergom, 2001. (Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára Évkönyvei 7.) 184.

59 Peter Blickle: *Der Bauernkrieg. Die Revolution des gemeinen Mannes*. 4. überarb. Aufl. Beck, München, 2012. 44. Ugyanitt Blickle, nyilván a feljebb már idézett Zimmermann nyomán, forradalomnak nevezi a Dózsa-felkelést.

60 Beszédes tünet, hogy a 20. század legelején alapított, igen jó nevű német folyóirat, az *Archiv für Reformationsgeschichte* 1951 óta kétnyelvűvé vált, és a kiadás Németországban, illetve az USA-ban párhuzamosan folyik.

gukról szólva nem érdekli őket különösképpen. Náluk helyesen vagy helytelenül inkább a hatósági intézkedésekre kerül hangsúly.⁶¹ Más országokban maga a reformáció nem vált ki különös érdeklődést. A történészek Németországon kívüli általános érdektelenségére jellemzőnek tartom a nagy befolyású és nagy hatású francia *Annales*-ből kivonható adatokat. A szerzők a nemzetközi tudományosság legkülönbözőbb terein működnek, a folyóirat időnként egy-egy kutatási téma állásáról szóló áttekintést közöl, mégis: 1929 és 2002 között megjelent több mint 70 kötetének kereshető szövegében a *gemeiner Mann* vagy a *common man* szóösszetétel egyszer sem fordul elő. Luther nevének 27 előfordulása van, de nincs kifejezetten róla szóló tanulmány.⁶²

2. A gyakorlati tudnivalók terjesztése

Veres Balázs úgy írta, azért készítette a Werbőczy-fordítást, „hogy az nyomorult község meg ne csalatkozzék”. A mai magyarhoz közelebb: ne tudják az egyszerű embert becsapni.⁶³ Másként fogalmazva: tudjon a latinul nem értő ember a jogszolgáltatás világában tájékozódni. Hasonló céllal, a mindennapi életben eligazító szándékkal sok könyvet adtak ki anyanyelven az akkori Magyarországon. Nálunk itt lehet a 16. századnak a gyakorlati tudnivalókra fordult hangulatát megfogni. Mert az iskolázásról igen kevés közvetlen adatunk van. Az az abszurd helyzet, hogy – megfelelő források hiányában – könnyebb a jelenség végeredményét, mint a konkrét lefolyását megfogni. Gyakorlatilag semmit nem tudunk például falusi gyerekek iskolábajárásáról a 15. században, de Fügedi Eriknek a 15. századi püspökökről szóló tanulmányából kiderül, hogy a katolikus egyházi hierarchia legfelső rétegébe a vizsgált időben, 1390 és 1520 között 15 jobbágyfiú emelkedett fel.⁶⁴ Vagy alacsonyabb szintet, káptalanok tagjait vizsgálta majdnem ugyanabból az időből Köblös József.⁶⁵ Az ő eredményei szerint a vizsgálatba bevont 424 személy 12%-a, 54 kanonok volt jobbágyszármazású. Közülük tizenheten külföldi egyetemre is jártak. Nem nehéz arra a következtetésre jutni, miszerint nagyon sok jobbágnak kellett iskolába járnia ahhoz, hogy a jelzett arányokban emelkedjenek ilyen magasra. Hozzáteszem, mindkét szerző habozva bár, de városnak vette a mezővárosokat, amiből következően az onnan jött személyek a polgár kategóriájába kerül-

61 Igen helyteleníti, ezért a sajátjával ellenkező álláspontot is leírja *Karl Gunther–Ethan H. Shagan*: Protestant radicalism and political thought in the reign of Henry VIII. Past and Present 194. (2007) 35–74.

62 www.cairn.info/revue-Annales.htm (letöltés ideje: 2010. aug. 8.).

63 RMNY 207.)(2b.

64 *Fügedi Erik*: A XV. századi magyar püspökök. In: *Uő*: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Magvető, Bp., 1981. 89–113.

65 *Köblös József*: Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában. A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan adattárával. MTA TTI, Bp., 1994. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 12.).

tek, holott a mezővárosi ember alapesetben jobbágy. Ezt a tényt figyelembe véve a szellemi pályán felemelkedett jobbágyok aránya a kimutatásokban még magasabb volna. Erdélyi Gabriella az alacsony sorsú emberek tanulás iránti igényét a szerzetesrendekbe belépő, majd onnan távozó fiataloknál diagnosztizálta. Egyesek szerzetesek lettek, hogy tanulhassanak, aztán kiléptek, és tudásukat a gyakorlati világban kamatoztatták.⁶⁶

A tanulás, a tájékozódás igénye szülte a könyveket is. A közönséget jól ismerő szerzők és kiadók anyanyelvi kiadványaikkal a piac legszélesebb értelemben vett keresletét szolgálták ki. Voltak a gondolatmenetem kiindulását szolgáló jogi fordításokhoz hasonló művek, de nem fordítások, hanem eredetileg is anyanyelven készült szövegek. Így jogi normák ismertetését tartalmazta az erdélyi szászok jogszabályainak gyűjteménye. A Wittenbergben tanult brassói Matthias Fronius állította össze, és a 19. századig használták.⁶⁷ Vagy kisebb kört érintett, de nekik fontos volt a kolozsvári szűcsök céhszabályzata. Ennek a kiadványnak az összeállítóját nem ismerjük.⁶⁸

Más témákban orvosi tanácsok éppen úgy megjelentek anyanyelven, mint növénytermesztési és -felhasználási útmutatók vagy praktikus matematika. Így az erdélyi Szeben város orvosa arról írt könyvet, hogyan kell pestisjárvány alatt viselkedni.⁶⁹ Konkrétabban: hogyan kerülhetni el a ragályos fertőzést. Melius Juhász Péter már református püspök volt, amikor füveskönyvet adott ki Heltai Gáspár özvegyének nyomdájában.⁷⁰ Egy másik magyar füveskönyvet a német-újvári lelkész, Beythe András jelentetett meg valamivel később.⁷¹ A praktikus matematika mai reklámszakembereket is megszégyenítő trükkel került napvilágra. Kiadója, a jól ismert Rudolf Hoffhalter ráírta, hogy Gemma Frisius munkájából fordították, holott itthon készült egyelőre ismeretlen szerző tollából. Ez a Reinerus Gemma Frisius viszont akkortájt nemzetközi híré matematikus volt. Már a 18. század híres természettudós professzora, Maróthi György gyanakvással olvasta az állítólagos magyar verziót, majd a 20. századi természettudós és tudománytörténész, Szűts Béla, valamint Hárs János állapította meg, hogy eredeti mű a Debreceni Aritmetika, ahogyan a sokszor kiadott munkát elnevezték.⁷² A kortársak körében nyilván nagy volt a sikere. A többszöri megjelenés mellett

66 *Erdélyi Gabriella*: Szökött szerzetesek. Erőszak és fiatalok a késő középkorban. Libri, Bp., 2011. 59–79. és passim.

67 *Matthias Fronius*: Der Sachssen inn Siebenbürgen Statvta, oder eygen Landrecht. Greus, Kronstadt, 1583. RMNY 523. Igen sok kiadás.

68 *Rendeles*. Külén külén tzičeknek, mellyec szerent eleteket rendellyenek, és erkölczeket szabianak a tiszteletes söts legényec a királyi varosban Colosuarban. Heltai, Kolozsvár, 1560. RMNY 161. Ugyanakkor megjelent németül is: RMNY 163.

69 *Sebastian Pauschner*: Eine kleine Vnterrichtung, wie mann sich halten soll in der Zeit der ungtüigen Pestillenz. Trapoldner, Hermannstadt, 1530. RMNY 10.

70 *Melius Juhász Péter*: Herbarivm az faknac fvveknec nevekről, természetekről és hasznairól. Heltai Gáspárné, Kolozsvár, 1578. RMNY 413. Valószínűleg volt előző kiadása. RMNY 331.

71 *Beythe András*: Fives könyv (!). Manlius, Németújvár, 1595. RMNY 766.

72 *Aritmetica az az a szamvetes nec tvdomaniao, mell az tvdos Gemma Frisivsnac szam-vetesbeol magyar nyelure fordittatot*. Hoffhalter, Debrecen, 1577. RMNY 378. Sok kiadás.

erre utal az a tény, hogy harmadik kiadására – már Hoffhalter halála után – Heltai Gáspár tette rá a kezét.⁷³

Külön csoportba lehet sorolni azokat a könyveket, amelyek az anyanyelvnek mint az érintkezés eszközeinek használatát tanítják. Ilyen volt Pesti Gábor híres szótára. Úgy készült, hogy Pesti egy már meglévő ötnyelvű szótárat magyar értelmezésekkel látott el. Azoknak szánta ugyanis, akik nem tudnak vagy nem akarnak iskolába járni, mégis szükségük van idegen nyelvek tudására. Konkrétan „mesterembereket és asszonyokat” akart segíteni; a szótárral bárhol megértethetik magukat, vélte Pesti Gábor.⁷⁴ Dévai Bíró Mátyás nyelvtan-könyvében ugyanakkor azért ajánlja a „községnek” a nyelvhelyességi szabályok elsajátítását, hogy tudják olvasni a Szentírást. Hozzáteszi azonban: „ez tudomány, hogy olvasni és írni tudunk, imerre is hasznos, hogy egymásnak mindenikőnk írhasson, ne kelljen minden kicsiny dolog miá ember után járni”.⁷⁵ Ha jól értem, arra gondol, hogy érdemes az írást megtanulni, mert akkor az ember nem szorul a levelezéssel idegen segítségre. Ez az adat szinte elképeshető. A 16. században a levelet még főleg tudósok kapcsolattartási eszköze-nek tekintjük. Ha Dévai Bíró nem tévedett az igények felmérésében – márpedig sok helyen volt lelkész, ismerte a közönséget –, akkor az egyszerű ember is használta a levelet hasonló célra.

Másik külön csoport a rengeteg kalendárium. Ennek a régi, a világ sok dol-gáról informáló műfajnak magyar megjelenését a Hegyalján tanítóskodó és lel-készkedő Bencédi Székely István alapozta meg. Anyanyelvű öröknaptárt adott ki valamikor a század negyvenes éveiben.⁷⁶ Minden jel szerint kapkodták a kiad-ványait; a csillagjárástól mezőgazdasági tanácsokon át napi eseményekig minden volt bennük. Az öröknaptár, kalendárium, csízio máig élő műfaja Székely kezde-ményezésére terjedt el magyarul, és lett a 16. század legnépszerűbb nyomtatvá-nya Magyarországon.⁷⁷

Végül engem meglepett, hogy Erasmus egyik gyakorlati kézikönyve átdol-gozásának több 16. századi magyar fordítása is van. Először 1591-ben jelent meg Debrecenben, másodszor ugyanabban az évben Kolozsvárott, harmadszor – kis változtatással – 1598-ban. A híres illemtan kérdés-feleletre átdolgozott változata

73 RMNY 665.

74 *Pesti Pannonius Gábor*: Nomenclatura sex linguarum, Latinae, Italicae, Gallicae, Bohemicae, Hungaricae et Germanicae. Singriener, Wien, 1538. RMNY 21. Sok kiadás.

75 *Dévai Bíró Mátyás*: Orthographia Ungarica, azaz az írás módjáról való tudomány magyar nyel-ven irattatott. Vietor, Krakkó, 1538. (?) RMNY 22. Csak későbbi, 1549-es kiadásából maradt fenn példány. RMNY 77.

76 *Székely István*: Calendarium magiar nielwen. Vietor, Krakkó, 1540–1550. (?) RMNY 63. Való-színűleg volt korábbi kiadása is: RMNY 19.

77 65 öröknaptár és naptár jelent meg a század közepe és vége között. Tárgymutató RMNY 910. Ma is adnak ki, rendszerint regionális érvényességű kalendáriumokat. Jó példa a *Bodrogköz és Ung-vidék kalendárium*a, amelyet Szlovákia magyarlakta részén jelentet meg egy angol nevű vállalat, magyarul írva Lelesz kiadási hellyel. Rengeteg helyi eseményről van benne tájékoztatás.

volt.⁷⁸ Magyar fordítóját egyelőre nem ismerjük. Az ötlet szintjén három személy nevét vetették fel irodalomtörténészek. Lehetett Laskai János, aki több debreceni kiadványt fordított, egy időben a Református Kollégium tanára volt; vagy a néhány évig Debrecenben működő nyomdász, Csáktornyai János; esetleg Pesti Gáspár brassói tanár.⁷⁹ Nem kellett feltétlenül ebbe a felsorolásba belevenni, mert a tankönyvnek készült munkákat és a tankönyv-szótárakat kihagytam. Talán azért érdemes felvenni, mert Erasmus illemtana igen nagy hatású munka, Norbert Elias szerint az európai civilizáció alapműve volt.⁸⁰ Másrészt – itteni gondolatmenetem logikájában fontos tényként – jól mutatja Erasmus magyarországi jelentőségét.

Klaniczay Tibor hívta fel a figyelmet Erasmus hosszú időn át élő magyarországi hatására.⁸¹ Egyébként általában csak a vele kortárs, úgynevezett erasmistákról szoktak írni. Itt, ebben a szövegben a Klaniczay-féle, tágabb értelmű Erasmus-kapcsolatról van szó. Azokról, akik a szekularizált erasmusi programot Magyarországon megvalósították. Egy személy volt közöttük hívő katolikus, Sebastian Pauschner szebeni orvos, aki Krakóban és valószínűleg Páduában végezte az egyetemet.⁸² Aztán Pesti Gábort szoktuk még nem protestánsnak tekinteni, hanem a felekezetek felett álló humanista besorolásába kerül.⁸³ Mindenki más, akinek a nevét mint a szekuláris erasmusi programban dolgozó személyt említettem, protestáns volt, közelebről protestáns tanár és lelkész.⁸⁴ A továbbiakban az közös bennük, hogy igen tevékeny, rendszerint sok feladatot ellátó emberek voltak, és a praktikus ismeretek terjesztésén messze túllépő témákban, teológiában, történelemben, szépirodalomban is publikáltak. A protestáns szerzőknek protestánsok voltak a nyomdászaik is.

78 *Civilitas morum Erasmi in succinctas questiones digesta ac locupletata per Reinhardum Hadamarium*. Az erkölcszecz tisztesegees, emberseges volta, kire tanit Erasmus, meli röuid keresekre ozlattetott, és meg öregbitetet. Csáktornyai, Debrecen, 1591. RMNY 654. és Ua. Heltaí, Kolozsvár, 1591. RMNY 663.; Ua. Fabricius, Szeben, 1598. RMNY 840.

79 RMNY 654.

80 *Norbert Elias: A civilizáció folyamata*. 2. jav. kiad. Gondolat, Bp., 2004. (Társadalomtudományi Könyvtár) 106–110.

81 *Klaniczay Tibor: Egy epizód Erasmus utókorából. A magyar Enchiridion (1627)*. In: *Uő: Pallas magyar ivadékai*. Szépirodalmi, Bp., 1985. 129–137., 305–306. Egyébként Erasmus kapcsolatainak óriási irodalma van. Az adatok rendszerezése a 19. század végén kezdődött. *Ábel Jenő: Magyarországi humanisták és a dunai tudós társaság*. MTA, Bp., 1880. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből VIII. 8.). Azóta minden magyar irodalom- és művelődéstörténetben szó van róla.

82 *Borsa Gedeon: Sebastian Pauschner, az első Magyarországon megjelent orvosi munka szerzője és nyomtatásban megjelent munkái*. In: *Uő: Könyvtörténeti írások. I. A hazai nyomdászat, 15–17. század*. OSzK, Bp., 1998. <http://mek.oszk.hu/> (letöltés ideje: 2010. máj. 12.).

83 *Kubinyi András: Pesti Gábor családi összeköttetései. Irodalomtörténeti Közlemények 72.* (1968) 81–86.; *Horváth János: A reformáció jegyében*. Gondolat, Bp., 1957. 106–113.

84 *Ritókéné Szalay Ágnes: Erasmus és a 16. századi magyarországi értelmiség*. In: *Uő: „Nympha super ripam Danubii”*. Tanulmányok a XVI–XVII. századi műveltség köréből. Balassi, Bp., 2002. (Humanizmus és reformáció 28.) 132–133. szerint Luther 1546-os halála után a hangadó protestáns gondolkodók mintegy kibékültek Erasmus gondolataival.

Magyarországon a világi életben hasznos tudás és készségek terjesztését protestáns értelmiségiek mint önként vállalt feladatot vették magukra. A hatalom ebben nem támogatta őket. Így lett jelentős részük a 16. század utolsó harmadára kialakult művelődéstörténeti aranykor létrejöttében.⁸⁵ Nagy szerepükre ezen a téren nem látok más magyarázatot, mint azt, hogy a kezdeményező kedvű emberek Magyarországon a reformációval azonosultak. A katolikusokat korszerű matematikai könyvek vagy esetleg herbárium kiadásától bizonyosan nem teológiai megfontolások tartották vissza, mint ahogyan voltak olyan országok, amelyekben az oktatás forradalmát katolikusok hajtották végre. Ott a katolikusok lettek volna a kezdeményező kedvűek? Valószínűleg igen. Az utóbbi idők, jó húsz esztendő kutatásainak legfőbb eredménye talán az, a szellemieket tekintve bizonyosan az, hogy kiderült: Európa intellektuális és társadalmi életének alakulását nem lehet sem egyértelműen a reformációhoz, sem a katolikus reformhoz, esetleg az ellenreformációhoz kötni.⁸⁶ Igaz, még mindig írnak a reformációt abszolutizáló értelemben.⁸⁷ Tény ugyanakkor, nem mintha a lényegen változtatna, hogy a program megvalósítása széles körű volt, de emberileg nem feltétlenül rokonszenves. A tudatlansággal szemben táplált határozott értelmiségi fölény érezhető rajta. Idekívánkozik végül az a feljebb már említett körülmény, hogy az anyanyelvű kiadványok sok közvetlen és közvetett adat szerint jelentős anyagi hasznot hoztak. Igen élénken élő igényt elégítettek ki.

KATALIN PÉTER

THE LESSONS OF THE VERNACULAR TRANSLATIONS OF WERBŐCZY'S TRIPARTITUM – THE INTELLIGENTSIA'S RESPONSIBILITY IN THE 16TH CENTURY

The Tripartitum of Werbőczy was translated into Hungarian, Croatian and German in the course of the 16th century by intellectuals who lived far from the heights of power, namely Balázs Veres, Gáspár Heltai, Ivan Pergosič and August Wagner. Their aim was to orientate the simple people in the world of legislation. Their intention harmonised

85 *Péter Katalin*: Aranykor és romlás a szellemi műveltség állapotaiban. In: *Uő*: Papok és nemesek i. m. (24. jz.) 77–97. Az értelmiség által is támogatott aranykor az 1571–1600 közötti időre esett. Utána a romlás a 17. századi általános válsággal és a nemesség hatalmi gyarapodásával függött össze.

86 Ezekről az ügyekről óriási, bonyolult vita zajlott évtizedekkel ezelőtt, még az én fiatakoromban, és azt hittem, gyakorlatilag le is zárult. Az alapja sok tényezőtől rakódott össze, de Lawrence Stone robbantotta ki *The Educational Revolution in England 1560–1640* című, a *Past and Present*-ben megjelent tanulmányával (28. [1964] 41–81.). Aztán hozzájött egy nagymonográfia: *Elisabeth Eisenstein*: *The Printing Press as an Agent of Change. Communications in Early Modern Europe*. Cambridge University Press, New York, 1979. Mindkettő a reformációból eredezteti a 16. századi változásokat, amivel szemben élesen vitatkozó írások jelentek meg. Ld. *Richard Gawthrop–Gerald Strauss*: *Protestantism and Literacy in Early Modern Germany. Past and Present* 104. (1984) 31–55. A vita legjobban az utóbbi folyóiratban követhető online: past.oxfordjournals.org (letöltés ideje: 2012. júl. 12.).

87 *Karin Maag*: *Education and Literacy*. In: *The Reformation World*. Ed. Andrew Pettegree. Routledge, London, 2000. 535–544.

with the two great contemporary conceptions of social organisation. One of them was the so-called “gute Policy”, and the other the spread of practical knowledge, or as the author terms it, the “secularised Erasmian program”.

In accordance with the practical experience of the age the measures indicated above should have been implemented upon commission from the ruling authorities. In Hungary, however, the task was undertaken by Protestant intellectuals. Elsewhere it may have been done by Catholics. The actors in this case were persons familiar with the expectations of the ordinary people. The outstanding success of vernacular prints shows that the demand for knowledge available in the vernacular was great in 16th-century Hungary.